

Мамлекет жана укук институту
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Диссертациялык кеңеш D 08.23.672

Кол жазма укуктары
УДК: 330.35.01

Сагыналиева Марал Ишенбековна

**Айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү концепциялары:
тоолуу өлкөнүн тажрыйбасында**

08.00.01 – Экономикалык теория

АВТОРЕФЕРАТ

экономика илимдеринин кандидаты деген илимий даражага
диссертациялары

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунда аяктаган

Илимий жетекчиси:	Жаманкулов Болот Сапарович , Экономика илимдеринин доктору
Расмий оппоненттери:	
Алдыңкы уюм:	

Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин, К. Карасаева атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин экономика илимдеринин кандидатынын илимий даражаларын коргоо боюнча диссертациялык кеңешинин отурумунда болот.

Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду

<https://vak.kg> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат "" __ 202_ ж. жөнөтүлгөн.

илимий секретары
диссертациялык кеңеш,
экономика илимдеринин кандидаты

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Тоолуу өлкөлөрдүн айыл жергесин изилдөө азыркы дүйнөлүк экономикалык процесстердин шартында барган сайын актуалдуу болуп баратат, бул өзгөчө Кыргыз Республикасына тиешелүү. Бул анын географиялык жайгашуусуна байланыштуу – өлкөнүн аймагынын 94%ка жакынын тоолор ээлеп, анын жарымы деңиз деңгээлинен 1500 метрден ашык бийиктикте жайгашкан болсо, 41%ы катаал бийик тоолуу аймактарда деңиз деңгээлинен 3000 метрден ашык бийиктикте жайгашкан.

Мындан тышкары, 1990-жылдардан бери Кыргыз Республикасындагы айыл калкынын үлүшү туруктуу жогору бойдон калууда жана жалпы калктын 65%дан ашыгын түзөт. Бул индустриялаштыруу процессинде айыл калкынын салыштырма салмагынын төмөндөшүнө карата дүйнөлүк тенденцияга кескин карама-каршы келет.

Ошентип, Кыргыз Республикасындагы айыл жергесин изилдөө, алардын туруктуу өнүгүшүн камсыз кылуу үчүн максаттуу стратегияларды иштеп чыгууну талап кылган уникалдуу географиялык жана социалдык-экономикалык мүнөздөмөлөрдү эске алуу менен изилдөөнүн актуалдуу багыты болуп саналат.

Ушуга байланыштуу айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү мамлекеттик артыкчылыктуу милдеттердин бири болуп калды, бирок азыркы учурда **тоолуу аймактарда айыл жергесин өнүктүрүүнүн жана башкаруунун илимий жактан негизделген методологиясы жок.** Аймактарды өнүктүрүү боюнча бир катар ченемдик-укуктук документтер кабыл алынганына, алдыга коюлган милдеттерди этап-этабы менен ишке ашыруу боюнча программалар иштелип чыкканына жана айылды өнүктүрүү саясатынын механизми ишке киргенине карабастан, бүгүнкү күнгө чейин айыл экономикасында, тактап айтканда, агрардык сектордо алгылыктуу өзгөрүүлөр болгон жок.

В.И.Гусева (2008) сыяктуу ата мекендик окумуштуулардын эмгектери айыл жергесин, анын ичинде тоолуу аймактарды туруктуу өнүктүрүү жаатындагы илимий-изилдөө фонддорун түзүүгө негиз болду. Джаманкулов Б.С. (1985), Көчөрбаева А.А. (2021), Мендибаев Н. (2015), Дооранов А.П. (2019), Койчуева М.Т (2013), Шаршеева А. (2017), Токсобаев Б.Т (2020), Айдаралиев А.А. (2022), (2018), Касымов О.Т. (2021), Чубурова Ж.Т. (2019), ошондой эле чет элдик окумуштуулар - Вернадский И.В. (1989) ж.б. Географиялык өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүгө көйгөйлөрдү изилдөөгө олуттуу салымдарды Перру Ф. (1970), Будвиля Ж.Р. (1966), Ласуэна Х.Р. (1973) жана башкалар.

Бул көйгөй боюнча аткарылган иштерге карабастан, көптөгөн маселелер изилденбеген бойдон калууда, анын натыйжасында айыл

жергесин туруктуу өнүктүрүүнүн көптөгөн теориялык жана методологиялык көйгөйлөрү андан ары изилдөөнү талап кылат. Баарынан мурун, бул тоолуу аймактарда айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүнү изилдөөнүн бүтпөгөн методологиясына, факторлордун, өзгөчөлүктөрдүн, моделдердин жана механизмдердин жетишсиз изилденишине тиешелүү.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан аткарылуучу негизги илимий долбоорлор менен байланышы.

Диссертациянын темасы төмөнкү мамлекеттик программаларга түздөн-түз байланыштуу: Кыргыз Республикасынын Президентинин 2023-жылдын 15-сентябрындагы №237 Жарлыгы менен бекитилген 2023-2027-жылдарга тоолуу аймактарды өнүктүрүү боюнча беш жылдык иш-аракеттер; Кыргыз Республикасынын Президентинин 2018-жылдын 31-октябрындагы №221 Жарлыгы менен бекитилген 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, Кыргыз Республикасын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасы; Кыргыз Республикасында 2024-2028-жылдарга жашыл экономиканы өнүктүрүү программасынын долбоору.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты тоолуу өлкөлөрдүн, анын ичинде Европа Биримдигинин, АКШнын, Канаданын, Кытайдын, Непалдын жана башка өлкөлөрдүн тажрыйбасынын негизинде айыл жергесинин туруктуу өнүктүрүүнүн концепцияларын теориялык жактан негиздөө, ошондой эле өлкөнүн тоолуу аймактарынын туруктуу өнүктүрүү максатында жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен кызыктар тараптардын өз ара аракеттенүү механизмдерин өркүндөтүү боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй негизги милдеттер белгиленди:

1. айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү теориясын калыптандыруунун алгылыктуу шарттарын аныктаган теориялык ыкмаларды изилдөө жана системалаштыруу, анын негизги жоболорун иштеп чыгуу;

2. аларды пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрүн баалоо максатында тоолуу аймактарда айыл жергесин өнүктүрүүнүн чет өлкөлүк жана ата мекендик тажрыйбасын жана мамилелерин изилдөө жана жалпылоо;

3. айыл-кыштактардын азыркы абалына комплекстүү баа берүү;

4. айыл жергесин классификациясына талдоо жүргүзүү;

5. тоолуу аймактардын айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү боюнча саясаттын артыкчылыктуу багыттарын аныктоо;

6. айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүнүн алардын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн жана географиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен моделдерин иштеп чыгуу;

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы өлкөнүн тоолуу рельефи сыяктуу географиялык өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү концепциясын иштеп чыгууда жана негиздөөдө, ошондой эле бул концепцияны ишке ашыруунун натыйжалуу механизмин түзүүдө жатат. Тоолуу аймактарда айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүнүн өзгөчөлүгүнө арналган экономикалык теория боюнча ушул убакка чейин изилдөөлөр болгон эмес.

Илимий жаңылыкты көрсөткөн жана теориялык, методологиялык жана прикладдык базаны байытуучу негизги жыйынтыктарга төмөнкүлөр кирет:

1. «Айыл жергеси», «туруктуулугу» жана «тоолуу аймактардын туруктуу өнүгүүсү» категориясынын түшүндүрмөсүн берүүгө мүмкүндүк берген «тоолуу өлкөлөрдөгү айыл чарбасынын туруктуу өнүгүүсү» аныктамаларынын теориялык негиздерин иштеп чыгуу;

2. Тоолуу өлкөлөрдөгү айылдардын өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн биринчи жолу изилдөө, алардын арасында табигый, географиялык жана экономикалык факторлордон көз карандылык баса белгиленген; айыл жергесинин көп функционалдуулугу; экономикалык иш-аракетте жана тоо-кен инфраструктурасын өнүктүрүүдө жалпы кызыкчылыктар;

3. Айылды өнүктүрүүнүн негизги карама-каршылыктарын, мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана принциптерин аныктоонун, ошондой эле белгилердин жана өбөлгөлөрдүн негизинде тоолуу аймактарда айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүнү изилдөөгө теориялык жана методологиялык мамилени иштеп чыгуу;

4. Айылды өнүктүрүүнүн туруктуулугун комплекстүү баалоонун методологиясын иштеп чыгуу, ал иштеп жаткандардан айырмаланат, ал ар кандай сапаттык көрсөткүчтөрдү айкалыштыруу жолу менен алынган интегралдык көрсөткүчтү колдонуу менен тоолуу аймактарда өнүгүү динамикасынын жана туруктуулугунун комплекстүү коэффициенттерин колдонуу менен айырмаланат;

5. Калктын жайгашуу түзүмүнүн негизинде геомейкиндиктик технологияларды колдонуу менен тоолуу аймактарда айыл жергесинин түрлөрүн аныктоо, бул аймактык өзгөчөлүктөрдү кеңири изилдөөгө жана сыпаттоого мүмкүндүк берет.

6. Административдик түзүмдөрдү жана алардын тоолуу аймактырында айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүгө тийгизген таасирин эске алуу менен тоолуу аймактарда айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүнүн моделин түзүү.

7. Органикалык же жашыл айыл чарбаны өнүктүрүүнү, туруктуу агротуризмди калыптандырууну, айыл жергесин өнүктүрүүгө жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын активдүү катышуусун камтыган айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүнүн негизги багыттарын аныктоо.

8. Тоолуу өлкөлөрдө, анын ичинде Кыргыз Республикасындагы айыл жергесин туруктуу өнүгүүсүнө тоскоол болгон тобокелдиктерге баа берүүнү калыптандыруу.

Илимий жаңылыктын бул жоболору теориялык билимдерди тереңдетүүгө жана тоолуу өлкөлөрдүн айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүгө багытталган практикалык сунуштарды иштеп чыгууга өбөлгө түзөт.

Изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык мааниси “Тоолуу аймактарда айыл чарбасын туруктуу өнүктүрүү” сыяктуу категориялардын маңызын жана мазмунун терең ачып берүүдө, айыл жергесинин туруктуу өнүктүрүү концепциясын калыптандырууда, ошондой эле тоолуу өлкөлөрдө айыл жергесинин туруктуу өнүктүрүү механизмдин өркүндөтүү багыттарын негиздөөдө. Алынган натыйжалар өлкөнүн тоолуу аймактарында айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү боюнча концепцияларды, программаларды жана иш-чаралардын пландарын өркүндөтүү үчүн пайдаланылышы мүмкүн, ошондой эле аймактарды социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн пландарын, программаларын жана региондук социалдык-экономикалык саясатты иштеп чыгууда жана ишке ашырууда практикалык мааниге ээ болот. Мындан тышкары, изилдөөнүн натыйжалары Кыргыз Республикасында айылды башкаруунун комплекстүү жана натыйжалуу системасын түзүүгө да салымын кошо алат.

Диссертациялык изилдөөдө берилген теориялык жана практикалык сунуштар жана иштеп чыгуулар ЖОЖдордун экономика факультеттеринде окуу процессинде «Улуттук экономика», «Региондордун экономикасы» жана башка дисциплиналарды окууда колдонулушу мүмкүн. Алар ошондой эле агроөнөржай комплексинин жетекчилеринин жана адистеринин квалификациясын жогорулатуу системасында, ошондой эле «Аймактын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн стратегиясын пландаштыруу», «Мамлекеттик сектордун экономикасы» ж.б. багыттары боюнча кадрлардын квалификациясын жогорулатуу жана кайра даярдоо факультеттериндеги адистештирилген курстарда пайдалуу болушу мүмкүн.

Алынган изилдөөлөрдүн натыйжаларынын экономикалык мааниси изилдөөнүн материалдары айыл аймактарынын тоолуу рельефтерин эске алуу менен алардын социалдык-экономикалык деңгээлин жогорулатууга багытталган эффективдүү концепцияларды жана программаларды иштеп чыгууга жана өркүндөтүүгө салым кошо ала тургандыгында: өнүгүүнүн максаттуу стратегияларын түзүү; ресурстарды пайдаланууну оптималдаштыруу, чакан жана орто бизнести стимулдаштыруу ж.б.

Коргоого берилген диссертациянын негизги жоболору:

1. Айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү теориясын калыптандыруунун өбөлгөлөрүн аныктоочу теориялык ыкмаларды изилдөө жана системалаштыруу, ошондой эле анын негизги жоболорун иштеп чыгуу.
2. Чет элдик жана ата мекендик тажрыйбаны талдоо жана жалпылоо, ошондой эле, аларды адаптациялоо жана колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн баалоо үчүн тоолуу аймактардагы айыл жергесин өнүктүрүүгө болгон мамиле.
3. Республиканын бардык аймактарында айыл жергесинин учурдагы абалына, анын ичинде алардын социалдык-экономикалык, экологиялык жана институционалдык аспектилерине комплекстүү баа берүү, ошондой эле, аймактар ортосунда салыштырмалуу талдоо жүргүзүү.
4. Айыл жергесин географиялык, экономикалык жана социалдык өзгөчөлүктөрүнө жараша талдоо жана классификациялоо.
5. Аймактык өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен тоолуу аймактардын айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү боюнча саясаттын артыкчылыктуу багыттарын аныктоо.
6. Айыл жергесин өнүктүрүүнүн перспективаларын аныктоо жана тобокелдиктерге баа берүү максатында алардын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн жана уникалдуу географиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен аларды туруктуу өнүктүрүүнүн моделдерин иштеп чыгуу.

Бул жоболор тоолуу аймактардын айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүнүн натыйжалуу стратегияларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу үчүн теориялык жана методологиялык негизди түзөт.

Арыз ээсинин жеке салымы Кыргыз Республикасындагы тоолорду өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрүн классификациялоо максатында тоолуу өлкөлөрдүн тажрыйбасынын негизинде айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү концепцияларын изилдөө жана системалаштыруудан турат. Айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүнүн концепцияларын изилдөөнүн натыйжаларынын айыл жергесинин спецификалык өзгөчөлүктөрүн жана айыл аймактарын туруктуу өнүктүрүү боюнча программаларды эске алуу зарылдыгын концепцияны иштеп чыгууда колдонуу керектиги көрсөтүлдү.

Изилдөө натыйжаларын текшерүү. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары эл аралык, аймактык илимий жана илимий-практикалык конференцияларда баяндалган жана талкууланган: «Борбордук Азиядагы логистика жана дипломатия» Бишкек ш., КР (20-январь, 2022-жыл), «Борбордук Евразиялык Жылдык конференция» Индианаполис, АКШ (20-октябрь, 2022-жыл) Кыргыз Республикасынын Эл аралык экономикалык мамилесинде” КЭУ ИИУ Бишкек ш., КР (16-сентябрь 2024-жыл), “Жашыл экономиканы өнүктүрүү”, БААУ,

Бишкек ш., КР (2024-жылдын 26-октябры), ошондой эле ведомстволор аралык жумушчу топтор арасында: 2022-2024-жылдарга карата жашыл экономиканы өнүктүрүү маселелерин талкуулоо, 2030-жылга чейин Экологиялык коопсуздук концепциясын, 2040-жылга чейин Улуттук стратегияны жана биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо планын иш чараларын иштеп чыгуу.

Диссертациянын толук чагылдырылышы басылмаларда. Диссертациянын негизги идеялары жана корутундулары каралып жаткан темага арналган тогуз макалада түрдүү илимий журналдарда, анын ичинде чет элдик басылмаларда жарыяланган. Жалпы балл 178 болду.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан, библиографиядан турат, компьютердик типтеги 176 беттен турган текстти жана 12 сүрөт, 28 таблица жана 113 библиографиялык тизмени камтыйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ЖАЛПЫ МАЗМУНУ

Киришүү диссертациянын темасынын актуалдуулугун түшүндүрөт, изилдөөнүн максаттарын жана милдеттерин аныктайт, иштин илимий жаңылыгын жана диссертациядан алынган натыйжаларды, ошондой эле диссертациянын практикалык маанисин жана негизги жоболорун берет.

“Тоолуу өлкөлөрдө айыл жергесинин туруктуу өнүктүрүүнүн теориялык негиздери” деп аталган биринчи бөлүмдө илимий негиздер ачылып, алардын географиялык өзгөчөлүктөрүн, мисалы, тоо ландшафттарын эске алуу менен айыл жергесинин туруктуу өнүктүрүү теориясынын калыптанышына сереп берилет. Тоолуу өлкөлөрдүн айыл жергесинин типологиясы аныкталып, тоолуу өлкөлөрдө айыл жергесин өнүктүрүүнүн чет өлкөлүк жана ата мекендик тажрыйбасы талдоого алынган.

Айыл жергесинин туруктуу өнүктүрүү концепцияларынын теориялык негиздерин изилдөөдө, айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү теорияларын калыптандыруу үчүн төмөнкү өбөлгөлөр аныкталган - жаратылыштын, коомдун жана адамдын өз ара көз каранды өнүгүшүн караган коэволюция концепциясы, агротуризмди өнүктүрүү концепциялары, биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо жана дүйнөлүк салттуу мейкиндикти бирдиктүү тоо зонасы катары кароо. Тоолуу аймактарда жайгашкан айыл жергесин эске алганда айылды туруктуу өнүктүрүүнүн теориялары иштелип чыккан. Мындай теорияларга айылды өнүктүрүүнүн мейкиндик, экономикалык-географиялык жана аймактык теориялары кирет.

Таблица 1 - Айыл жергесинин туруктуу өнүктүрүүнүн негизги концепциялары

Концепция	Мүнөздөмөсү	Географиялык жана мейкиндик факторлору
------------------	--------------------	---

Айыл жергесинин салттуу өнүктүрүү	Технологиянын төмөнкү деңгээли, өзүн-өзү камсыз кылууга багыт алуу, табигый факторлордун күчтүү таасири.	Климат, кыртыштын асылдуулугу, табигый циклдер
Рыноктук мамилелер менен айыл жерин өнүктүрүү	Рыноктук экономика менен интеграция, транспорттук-логистикалык инфраструктураны өнүктүрүү	Чарбалардын сатуу базарларына салыштырмалуу жайгашуусу, транспорттун жеткиликтүүлүгү
Айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү, ошондой эле тоолуу рельефти эске алуу менен	Жергиликтүү жамааттарды колдоо, эмгек шарттарын жакшыртуу, социалдык интеграция натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн заманбап технологияларды, санариптик платформаларды жана автоматташтыруу колдонуу	Калктын жайгашуусу, социалдык инфраструктуранын болушу Аймактарды мейкиндикте уюштуруу, логистикалык түйүндөр менен интеграция

Айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүгө катышкан көптөгөн ата мекендик жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөр географиялык жана мейкиндик факторлорду эске алуу менен айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүнүн концепцияларын иштеп чыгышкан (таблицаны 1 караңыз).

Негизинен тоолуу аймактарда же жер-жерлеринде айыл жергесинин туруктуу өнүктүрүү концепцияларын иштеп чыгуунун башаты, ошондой эле аларды коргоо Альп конвенциясы, Карпат конвенциясы жана Түштүк-Чыгыш Европа (Балкан) тоо демилгеси сыяктуу эл аралык тоо конвенцияларында белгиленген. Бул конвенциялардын алкагында биринчи кезекте тоолордун чегин аныктоонун критерийлери иштелип чыккан (таблица 2).

Таблица 2 - UNEP-WCMC тоолордун чегин аныктоо критерийлери

Класс (метр менен бийиктикте)	Кошумча критерийлер
> 2500	-
1500-2499	> 2° орточо эңкейиш 3 км радиуста
1,000-1,499	>5° орточо эңкейиш 3 км радиуста жана/же жергиликтүү бийиктик диапозону >300 м радиуста 7 км
300-999	жергиликтүү бийиктик диапозону >300 м радиуста 7 км
0 - 299	8 курчап турган чекиттер үчүн стандарттык четтөө > 50 м

Маалымат булагы: Karos et al. (2000)

Үч Конвенция тең тоолуу аймактарды коргоо жана туруктуу өнүктүрүү боюнча биринчи эл аралык демилгелер болуп саналат жана алар башка тоолуу өлкөлөр үчүн экологияны башкаруунун эффективдүү модели катары да каралат.

Мамлекеттик программалары биринчи кезекте жашоонун бардык шарттарын камсыз кылууга багытталган АКШнын, Канаданын, Кытайдын тажрыйбасы да изилденген. Тоолуу рельефтеги айыл жерлеринде

инфраструктурун жана турак жай объектилерин куруу, бул айыл турмушунун жагымдуу имиджин калыптандырууга оң таасирин тийгизет. Непал жана Перу сыяктуу өлкөлөр айыл чарбасын жакшыртууга, климаттын өзгөрүшүнө туруктуулукту жогорулатууга жана агроэкологиялык трансформацияны колдоону камтыган социалдык кызматтарды кеңейтүүгө багытталган айыл чарба долбоорлорун каржылашууда .

Кыргыз Республикасы үчүн тоолорду өнүктүрүү концепциясынын калыптанышынын башталышы 1996-жылы Биологиялык ар түрдүүлүк боюнча Конвенцияга кошулуу жана 2002-жылы Бириккен Улуттар Уюму тарабынан Эл аралык тоо жылынын (ЭТЖ) жарыяланышы менен белгиленген. Ошол эле жылы тоо экосистемалары боюнча эл аралык маалымдуулукту жогорулатууга салым кошкон жана жогорку саясий деңгээлге жана артыкчылыкка ээ болгон Бишкек тоо форуму болуп өттү.

“Тоолуу аймактарда айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү” деген аныктама – бул тоолуу аймактарда жайгашкан айылдык жамааттардын гармониялуу жана туруктуу өнүгүүсүнө багытталган бүтүндөй концепция. Мындай мамиле тоолуу аймактын уникалдуу табигый, экономикалык жана социалдык шарттарын, ошондой эле жаратылыш ресурстарын тең салмактуу пайдалануу, экосистемаларды сактоо жана жергиликтүү калктын жашоо сапатын жакшыртуу зарылдыгын эске алат.

Айыл жергесинин географиялык жана геологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен экономиканын ар кандай секторлору үчүн стратегияларды иштеп чыгууда жана ишке ашырууда конкреттүү аймактардын географиялык, экономикалык жана социалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен айылды өнүктүрүүгө комплекстүү мамилени билдирген мейкиндикке багытталган тармактык саясат түзүлүүгө тийиш. Бул саясат анын жайгашкан жери, инфраструктурасынын жеткиликтүүлүгү, жаратылыш шарттары жана экономикалык потенциалы сыяктуу мейкиндик өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен аймактын ресурстарын жана мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланууну оптималдаштырууга багытталган.

«Кыргыз Республикасынын айыл жергесин өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү» деген экинчи бөлүмүндө 2018-2022-жылдарга өлкөнүн аймактарынын социалдык-экономикалык жана демографиялык абалына комплекстүү баа берилген, ошондой эле региондор боюнча социалдык-экономикалык көрсөткүчтөр, экологиялык маалыматтар жалпыланган. Мындан тышкары, акыркы он жылдыкта айыл жергесинин географиялык жайгашуусу да эске алына баштады, башкача айтканда, жаратылыш кырсыктары көп катталып, деңиз деңгээлинин бийиктигинин жогорулашына жараша ландшафттары өзгөрүп турган маанилүү экологиялык функциялары бар уникалдуу жана морт географиялык чөйрөнү туюндурган тоолуу аймактар да эске алына баштады.

Изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасынын айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү саналат. Изилдөөдө Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин веб-сайттары сыяктуу расмий булактардан алынган статистикалык маалыматтар, ошондой эле эл аралык финансы институттарынын (ФАО, АӨБ, ЕРӨБ, ЭВФ ж.б.) отчеттору колдонулган.

Изилдөөнүн предмети болуп Баткен облусунун мисалында айыл жергесинин туруктуу өнүгүүгө өтүү процессинде пайда болгон экономикалык, экологиялык жана социалдык өз ара аракеттенүүсү саналат.

Изилдөө ыкмалары жалпы илимий изилдөө методдорунун тизмесине киргизилген: жалпылоо, системалаштыруу, экономикалык, салыштырма, статистикалык, сандык, DEA методдору жана корреляциялык матрицалар. Жогорудагы ыкмаларды колдонуу менен салыштырма талдоо жүргүзүлүп, туруктуу өнүгүүнүн шарттары аныкталып, аймактын географиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүнүн модели иштелип чыккан.

Кыргыз Республикасынын административдик-аймактык түзүлүшүнө негизги 7 облусу, республикалык маанидеги 2 шаар (Бишкек, Ош), 31 шаар, 40 район жана 235 чоңойтулган айыл аймагы кирет.

Ар бир облусунун аймактарынын рельефи башка аймактардан структурасынын геологиялык өзгөчөлүгүнө жараша айырмалып турат. Жалпысынан Кыргыз Республикасынын тоо кыркаларынын тегиз бөлүгүнөн чокусуна чейинки абсолюттук бийиктик (деңиз деңгээлинен бийиктик) 401 м ден 7439 м ге чейин жетет, ошондуктан (таблица 3).

Таблица 3 - Облустар боюнча аймактын геологиялык түзүлүшү.

Облусу	Аймак, км. кв.	Бийиктик	Өрөөндөр	Тоо капталдары/тоо кыркалары
Баткен облусу	17 048	401ден 5539 мге чейин	Баткен, Исфара-Исфана, Шахимардан, Исфайрам ойдуңдары, Фергана өрөөнүнүн бир бөлүгү	Бели-Сынын, Аңдыген-Тоо, Курук-Сай, Катран-Тоо, Көк-Бел
<u>Жалал-Абад облусу</u>	32 418	500дөн 4500 мге чейин	Ала-Бука-Караван, Пишкаран, Айрытам ойдуңдары	Фергана кырка тоосу, Чаткал кырка тоосу
<u>Ысык-Көл облусу</u>	43 735	1600дөн 7439 мге чейин	Ысык-Көл, Ысык-Көл сырты	Тескей Ала-Тоо, Күнгөй Ала-Тоо
<u>Нарын облусу</u>	44 160	1500дөн 5100 мге чейин	Ак-Сай, Арпа Ат-Башы-Каракоюн, Чатыр-Көл, Соң-Көл Жумгал, Кочкор, Миң-Куш, Орто Нарын	Молдо-Тоо, Жумгал-Тоо, Ат-Башы, Жаман-Тоо, Нарын-Тоо, Соң-Көл Тоо, Торугарт Тоо, Көкшаал-Тоо

Ош облусу	28 934	800дөн 7134 мге чейин	Караван-Көк-Жар, Ноокат, Ош-Кара-Суу Өзгөн-Куршаб Алай	Фергана Алай Заалайский
Талас облусу	13 406	750дөн 4500 мге чейин	Талас	Кыргыз, Талас, Эчкилүү-Тоо, Ак-Таш
<u>Чүй облусу</u>	19 895	550дөн 4856 мге чейин	Чуй, Чон-Кемин, Суусамыр	Кыргыз, Заилийский, Күнгөй Ала-Тоо, Суусамыр-Тоо, Жумгал

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарын талдоонун негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс]/ Айыл чарба. – Кирүү режими: www.stat.kg

ЮНЕП-ВКМЦ тоолордун чегин аныктоо критерийлерине ылайык, Кыргыз Республикасы аскалуу кырка тоолорго чейинки тоолуу түздүктөр менен тоолуу өлкө катары классификацияланган.

Комплекстүү баа берүүнүн натыйжаларында 2018-2022-жылдар аралыгында айыл жергесинин оң өнүгүүсүндө олуттуу өзгөрүүлөр байкалбаганын көрсөттү (таблица 4).

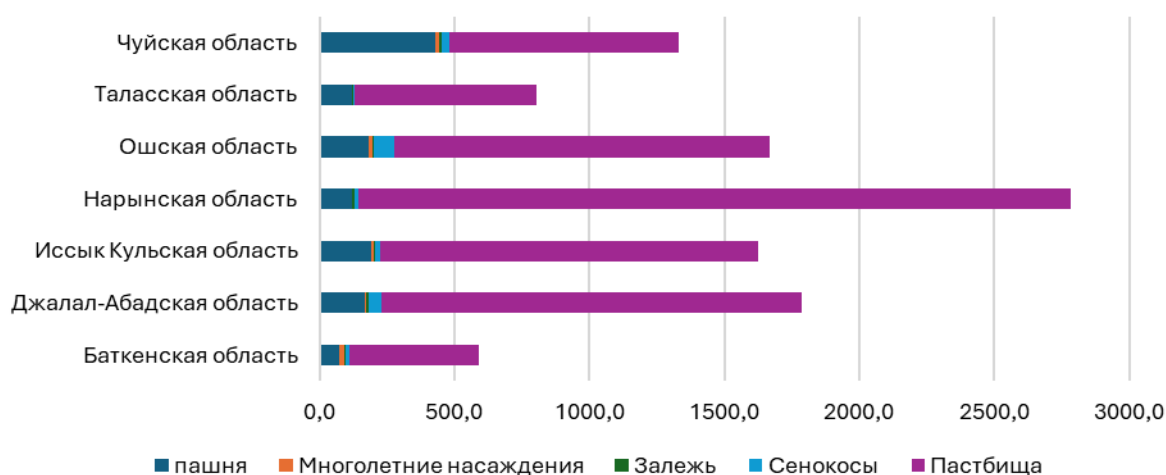
Таблица 4 - Кыргыз Республикасынын айыл жергесин өнүктүрүү

Регион	Жылдар					Көбөйтүү (+) / төмөндөө (-) 2018-2022, %
	2018	2019	2020	2021	2022	
Айыл калкынын үлүшү, %						
Кыргыз Республикасы	66	66	66	66	65	-1,52
Баткен облусу	77	76	76	76	77	-
Жалал-Абад облусу	78	78	78	78	74	-5.13
Ысык-Көл облусу	70	71	71	70	70	-
Нарын облусу	86	86	86	86	86	-
Ош облусу	92	92	92	92	92	-
Талас облусу	86	85	85	85	85	-1.16
Чүй облусу	82	82	82	82	82	-
Жумушсүздүктүн деңгээли, %						
Кыргыз Республикасы	6.2	5.5	5.8	5.3	4.9	-21
Баткен облусу	9.0	8.2	7.4	6.6	6.1	-32
Жалал-Абад облусу	6.2	5.5	11	11.8	10.8	74
Ысык-Көл облусу	8.4	7.9	7.4	6.3	5.5	-35
Нарын облусу	8.8	8.3	7.3	6.3	5.8	-34
Ош облусу	4.2	3.5	2.6	1.9	1.5	-64
Талас облусу	2.5	2.5	2.6	2.6	2,3	-8
Чүй облусу	7.3	6.6	6.1	5.3	4.6	-37
Жакырчылыктын деңгээли, %						
Кыргыз Республикасы	22.4	20.1	25.3	33.3	33.2	48
Баткен облусу	33.8	32.6	34.7	40.7	48.5	44
Жалал-Абад облусу	32.2	26.9	37.2	43.2	47.1	46
Ысык-Көл облусу	21.5	24.4	27.9	38.1	31.2	45
Нарын облусу	30.6	28.1	36.8	39.2	42.0	37
Ош облусу	14.8	14.0	18.8	23.8	19.9	35
Талас облусу	22.1	13.3	12.5	23.5	23.9	8

Чүй облусу	15.6	19.1	25.4	27.0	26.1	68
------------	------	------	------	------	------	----

Айыл жергесинде калктын саны шаарга караганда көбүрөөк болгонуна карабастан, айыл калкынын азайышы байкалууда, бул негизинен табигый агып чыгуунун жогорку деңгээлине жана эмгек ресурстарынын жоголушу чет өлкөлөргө миграцияга чыгууларына байланыштуу. Жумушсуздуктун деңгээли облустар боюнча төмөндөп, республика боюнча орточо 4,9%ды түзсө да, 2018-2022-жылдар аралыгында жакырчылыктын деңгээли аймактар боюнча олуттуу өскөн.

Расмий маалыматтар боюнча, тоолуу рельефтен улам айыл чарба жерлеринин аянты болгону 6,8 млн га, же өлкөнүн жалпы жеринин 34,2% түзөт. Мындан тышкары, аймактар боюнча айыл чарба жерлеринин жалпы аянтынын 64%дан 95%ке чейин жайыттар ээлейт (1-сүрөт).

Сүрөт 1 - 2023-жылга айыл чарба жерлеринин аянты миң га.

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарын талдоонун негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс]/ Айыл чарба. – Кирүү режими: www.stat.kg. - Титул. экрандан

Айыл чарба тармагы экономиканын стратегиялык тармактарынын бири болуп саналат, анда жалпы эмгекке жарамдуу калктын 40% иштейт. Бул тармак айыл калкы үчүн да негизги экономикалык иш болуп саналат.

Таблица 5 – 2018-2022-жылдарга карата айыл жергесин өнүктүрүүгө комплекстүү баа берүү

Көрсөткүчтөрдүн аталышы	2018	2019	2020	2021	2022	Көбөйтүү (+) / төмөндөө (-) 2018-2022, %
Миграциянын көбөйүшү, тышкы миграция менен агылып кетүү, киши						
Кыргыз Республикасы	-5 390	-6 160	-4 861	-769	5 917	-210
Баткен облусу	-228	-315	-73	643	962	-522
Жалал-Абад облусу	-458	-605	-500	1 191	1 975	-531
Ысык-Көл облусу	-323	-373	-246	-273	74	-123
Нарын облусу	-29	-42	-28	42	62	-314
Ош облусу	-724	-793	-1 140	1 508	2 221	-407
Талас облусу	-112	-115	-120	-98	69	-162
Чүй облусу	-1 263	-1 473	-1 198	-2 226	-271	-79

Калктын жан башына акчалай кирешесинин жашоо минимумуна карата катышы, %						
Кыргыз Республикасы	111	118	105	106	111	-1
Баткен облусу	109	119	104	102	107	-1
Жалал-Абад облусу	94	102	94	100	109	17
Ысык-Көл облусу	126	131	130	123	134	7
Нарын облусу	89	100	87	94	101	14
Ош облусу	109	118	103	110	115	5
Талас облусу	98	112	106	100	106	8
Чүй облусу	123	133	113	113	116	-6

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарын талдоонун негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс]/ Айыл чарба. – Кирүү режими: www.stat.kg. - Титул. экрандан

Таблицадагы 6 маалыматтардын негизинде облустар боюнча турак жай фондун жабдуу Чүй, Жалал-Абад жана Талас облустарында жалпы калктын 40%га жакыны гана суу менен камсыз болгондугун, ал эми калган аймактарда калктын 5%дан ашпаганы өз үйлөрүндө суу менен камсыз болгонун көрсөтүп турат. Ошондой эле, Чүй облусунда калктын 27%дан ашпаганы канализацияны колдонсо, калган аймактарда 5%га жетпейт. Ош облусунда калктын 10%га жакыны, Талас жана Чүй облустарында 14%га жакыны гана газ менен камсыз болсо, башка аймактарда ал 5%га да жетпейт.

Таблица 6 - 2018-жылдан 2022-жылга чейинки мезгилде айыл жерлерин инфраструктура жана социалдык камсыздоо.

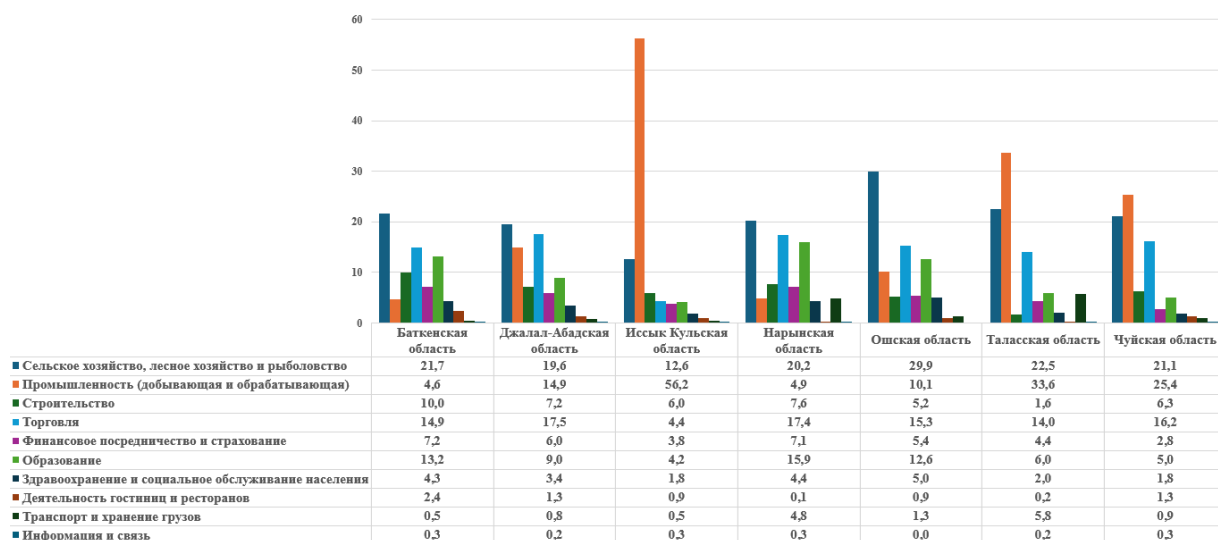
Көрсөткүчтөр	Турак жай фондунун жабдылышы, %			Айыл жерлерин социалдык камсыздоо, %		
	суу менен камсыз кылуу	канализация	газ	сүрөттөр. орган.	1 окуучуга окуучулардын саны	ишке киргизүү оорукана, керебеттер
Баткен облусу	3.5	1.3	4.8	9.1	-5.3	-
Жалал-Абад облусу	0.8	0.3	0,0	8.3	-5.3	-0,5
Ысык-Көл облусу	35.9	4.3	0,1	7.7	0,0	2.5
Нарын облусу	3.5	3.5	0,0	2.4	0,0	-
Ош облусу	2,2	0.3	10.5	12.9	0,0	5.0
Талас облусу	38,0	4.6	25.8	7.3	0,0	-
Чүй облусу	43.5	26.9	34.0	9.4	-4.5	-0,2

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарын талдоонун негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс] – Кирүү режими: www.stat.kg.

Бирок аймактар боюнча билим берүү жана саламаттыкты сактоо сыяктуу социалдык кызматтарды көрсөтүү боюнча маалыматтар 2018-2022-жылдары Ош облусунда билим берүү мекемелеринин саны 13%га өскөндүгүн, ал эми калган аймактарда 10%дан ашык өсүш болбогонун көрсөтүүдө. Ооруканаларды керебеттер менен камсыз кылуу боюнча ушул жылдарда ишке киргизүү Ысык-Көл жана Ош облустарында тиешелүүлүгүнө жараша 2,5% жана 5,0% гана оң динамикасын көрсөтүп турат.

Аймактар боюнча айылды өнүктүрүүнүн экономикалык көрсөткүчтөрү айыл, токой жана балык чарбасы облустар боюнча региондук ички продукциянын 30%дан ашпаганын, бирок Баткен (21,7%), Жалал-Абад (19,6%), Нарын (20,2%) жана Ош (29,9%) облустарында экономикалык иштин негизги түрү болуп саналаарын көрсөтүп турат. Ысык-Көл, Талас жана Чүй облустарында АДПнын түзүмүндө өнөр жай сектору тиешелүүлүгүнө жараша 56,2%ды, 33,6%ды жана 25,4%ды түзөт, андан кийин айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык чарбасы (тиешелүүлүгүнө жараша 12,6%, 33,6% жана 25,4%) турат (2,2).

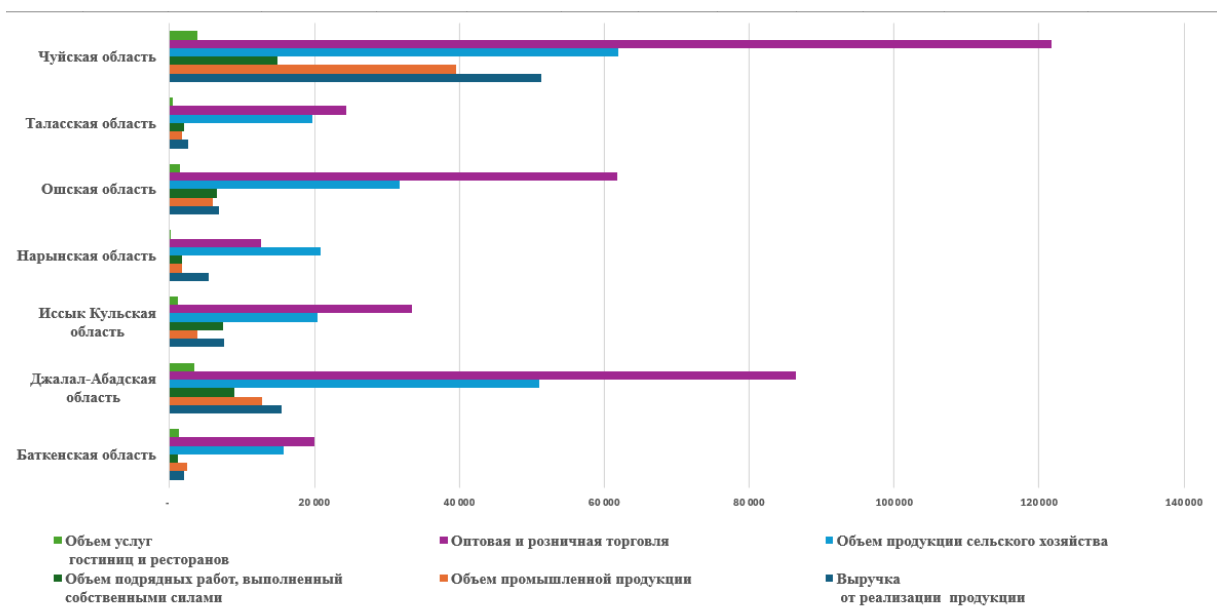
Негизинен, Кыргыз Республикасы сыяктуу тоолуу өлкөдө кен байлыктары бар болгондуктан тоо-кен тармагын өнүктүрүү жагымдуу. Демек, ар бир облустарда АДПнын түзүмүндө өнөр жай белгилүү бир үлүштү ээлейт жана тышкы дагы, ички дагы инвесторлордун кызыгуусунан улам келечекте өсүү тенденциясына ээ.

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин [Электрондук ресурс]/Кыргызстан цифралар менен алынган маалыматтарын талдоонун негизинде автор тарабынан түзүлгөн. – Кирүү режими: www.stat.kg.

Сүрөт 2 - 2022-жылга экономикалык иштин түрлөрү боюнча облустук ички продукциянын түзүмү, %

Сүрөттө 2 2022-жылга карата өндүрүлгөн продукциянын көлөмү боюнча маалыматтарды талдоодо, дүң жана чекене соода кызматтары кичи жана орто бизнес үчүн акчалай кирешенин эң чоң үлүшүн түзүп, башка көрсөтүлгөн кызматтардын жана өндүрүлгөн продукциянын ичинен ар бир чөйрөдө алдыңкы орунду ээлейт. Андан кийинки эң ири өндүрүш ар бир аймактагы айыл чарба тармагынан.

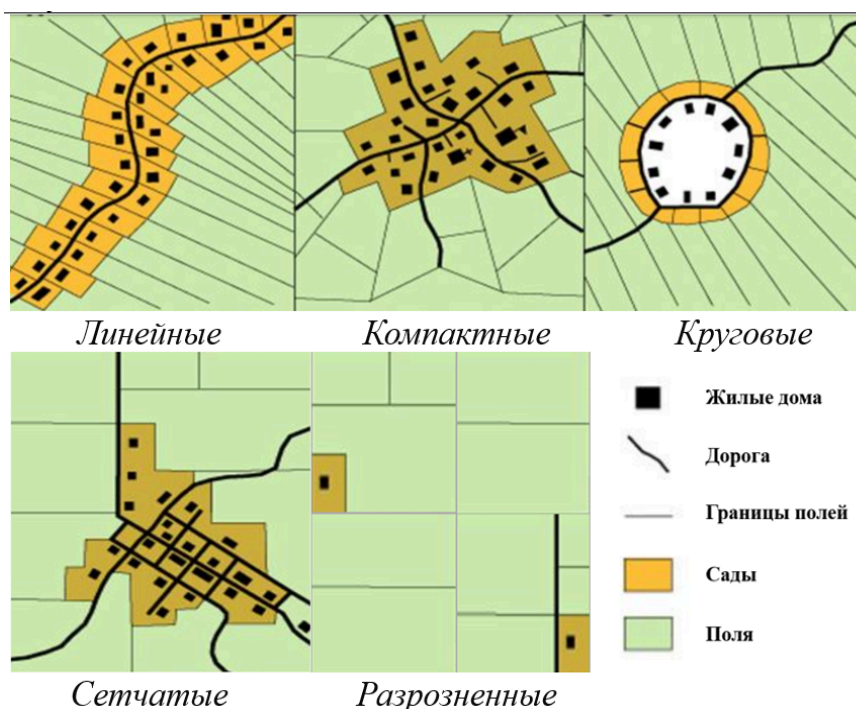
Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин [Электрондук ресурс]/Кыргызстан цифралар менен алынган маалыматтарын талдоонун негизинде автор тарабынан түзүлгөн. – Кирүү режими: www.stat.kg. - Титул. экрандан

Сүрөт 3 - 2022-жылдагы чакан жана орто бизнестин негизги экономикалык көрсөткүчтөрү, млн

Кыргыз Республикасынын айыл жергесиндеги социалдык-экономикалык жана демографиялык абалды талдоо боюнча төмөнкүдөй тыянак чыгарылат: **калктын жалпы санында айыл калкынын үлүшү туруктуу бойдон калууда, акчалай кирешелер жай өсүүдө, калктын кирешелериндеги теңсиздиктин жогорку деңгээли сакталууда, инфраструктура жетишээрлик деңгээлде өнүкпөй жатат, региондордо жакырчылыктын деңгээли жана социалдык камсыздоонун деңгээли төмөн бойдон калууда.**

Республикада айылды өнүктүрүүнүн кемчиликтерин жана мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо максатында геомейкиндиктик технологияларды эске алуу менен тоолуу аймактарда айыл аймактарын өнүктүрүүнүн түрлөрү аныкталган. Бул изилдөө үчүн айыл жергесинин түрлөрүн аныктоонун критерийлери катары формасы, ички түзүлүшү, көчө түзүлүшү жана калктуу конуш каралган. Бул критерийлердин негизинде айыл аймактарынын төмөнкүдөй түрлөрү бөлүнөт: *сызыктуу, компакттуу, тегерек, тордуу, чачыранды жана башка структуралар*.

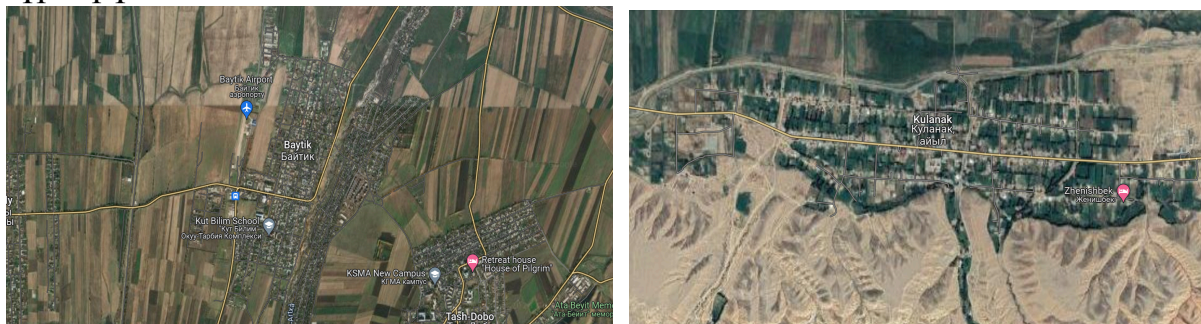

Булак: Spencer & Thomas (1978)

Сүрөт 4 – Айыл жергесинин түрлөрү

Спенсер жана Томас (1978) түзгөн түрлөргө ылайык, өлкөнүн айыл жергеси географиялык абалына жараша негизинен сызыктуу жана тордук структураларга кирет. Тактап айтканда, эгерде тоолордун ичиндеги геологиялык мейкиндик түздүк болсо, анда үй чарбалары аймактын аянтына бир калыпта жайгашып, тор формасында отурукташат. Айыл жергесинин сызыктуу түзүлүшү тик тоо капталдары менен терең жана кууш тоо өрөөндөрүнүн тармагы менен мүнөздөлөт. Айыл жергесинин 85%дан ашыгы тегиз зонада жайгашкан жана коомдук объекттерге кирүүнү бирдей бөлүштүрүүгө мүмкүндүк берүүчү тор формага ээ (Сүрөт 5).

Сүрөт 5 – Чүй (1) жана Нарын (2) облустарындагы айыл жергесинин түрлөрү

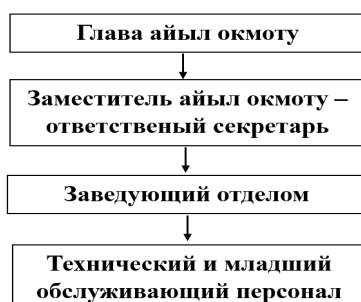
Булак: автор тарабынан геомейкиндиктик технологияларды колдонуу менен түзүлгөн [Электрондук ресурс]/Google Earth. - Кирүү режими: www.earth.google.com - Титул. экрандан

Жыйынтыгында геомейкиндиктик технологияларды колдонуу менен өлкөнүн тоолуу аймактарындагы айыл жергесинин географиялык жайгашуусун изилдеп, айылдык калктуу конуштун тармактык түзүмү республиканын айыл аймактарынын негизги түрү экени аныкталган.

“Кыргыз Республикасынын айыл жергесинин социалдык-экономикалык өнүктүрүүнү башкаруу” үчүнчү бөлүмдө аймактардын географиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен айыл жергесинде жергиликтүү саясатты өркүндөтүү жана айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүнү моделдөө маселелери каралат.

Учурда республикада айыл өкмөттөрүнүн типтүү түзүмү бар (Сүрөт 6) жана мамлекеттик системанын бардык деңгээлдеринде айыл аймактарын туруктуу өнүктүрүү максаттарына жетүү үчүн административдик реформаны модернизациялоо улантылууда. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын алдында көптөгөн милдеттер турат, алардын негизгилери төмөндө келтирилген:

- 1) коомдук жана мамлекеттик турмуштун маселелерин жана жергиликтуу маанидеги маселелерди талкуулоо;
- 2) Жергиликтүү маселелер боюнча түз добуш берүүгө активдүү катышуу;
- 3) Айыл жергесинин социалдык-экономикалык өнүгүүсүн камсыз кылуу;
- 4) Жергиликтүү калкты иш менен камсыз кылуу жана миграция боюнча программаларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу; жана башка көптөгөн функциялар.

Сүрөт 6 – Айыл өкмөтүнүн типтүү түзүмү

Булак: жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө ченемдик укуктук актыларды талдоонун негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс] – Кирүү режими: <https://cbd.minjust.gov.kg/notional-register-npa/ru> - Титул. экрандан

Айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү максаттарын ишке ашыруу боюнча эл аралык тажрыйбаны талдоо, өзгөчө Европа Биримдигине кирген өлкөлөрдүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары ишке ашырган максаттардын жана милдеттердин контекстинде мыйзам долбоорлоо чөйрөсүндө жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын функционалдык ыйгарым укуктарын кеңейтүү зарылдыгын көрсөтөт.

Жергиликтүү деңгээлдеги стратегиялык программалардын алкагында кичи жана орто бизнестин экономикалык активдүүлүгүн жогорулатуу, жергиликтүү калкты иш менен камсыз кылуу жана төмөнкү чараларды ишке ашыруу аркылуу эмгек рыногун кеңейтүү боюнча милдеттер коюлган:

- айыл чарбасында кичи жана орто бизнести, анын ичинде дыйкан (фермердик) чарбаларды, кооперативдерди жана айыл калкы ишке ашырган башка демилгелерди колдоо;
- айыл экономикасынын бардык тармактарында (өндүрүү, сактоо, кайра иштетүү, таңгактоо, ташуу, жылдыруу жана сатуу) жумушчу орундарынын санын көбөйтүү;
- рекреациялык жана экологиялык иш-чаралар, агротуризм, энергиянын кайра жаралуучу булактары (чакан ГЭСтерди, күн жана шамал электр станцияларын куруу) сыяктуу айыл чарбалык эмес иштерди өнүктүрүү.

Айыл жергесинин туруктуу өнүгүүсүн моделдөө ыкмасын тандоодо туруктуулуктун бир нече моделдери талдоого алынган – статикалык туруктуулук жана динамикалык туруктуулук. Бул моделдер айылды туруктуу өнүктүрүү боюнча ар түрдүү көз караштарды сунуштайт жана туруктуулукту да, адаптацияны да эске алган анализге жана пландаштырууга комплекстүү мамиле кылуунун зарылдыгын көрсөтөт. Бул изилдөөдө аймактардын туруктуулугун талдоо үчүн Баткен облусунун аймактары тандалып алынган. Бул аймак Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 10-сентябрындагы №113 «Баткен облусунун статусу жөнүндө» Мыйзамына ылайык өзгөчө статуска ээ жана негизги саясий жана экономикалык чечимдерди кабыл алуу борборлорунан салыштырмалуу алыс жайгашкандыгы менен мүнөздөлөт [113].

Баткен облусу изилдөөнүн уникалдуу объектиси болуп саналат, анткени анын географиялык жайгашуусу жана социалдык-экономикалык шарттары айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү үчүн айкын милдеттерди жана мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Шаарлардан жана административдик, саясий, административдик жана экономикалык борборлордон алыс болуу ресурстарга жана кызматтарга жетүүнү кыйындатат, бул калктын жашоо деңгээлине жана көрсөтүлүүчү кызматтардын сапатына терс таасирин тийгизиши мүмкүн.

Баткен облусунун айыл жергесинин туруктуулугунун келечегин талдоо үчүн негиз катары айыл жергесинин гетерогендүүлүгүн жана көп түрдүүлүгүн эске алган жана эффективдүүлүктү баалоо үчүн параметрлик эмес ыкмаларды колдонгон DEA (Data Envelopment Analysis) методологиясы [115] [116] алынган. Туруктуулуктун деңгээлин өлчөө жана айыл жергесин калыбына келтирүүгө жана туруктуу өнүктүрүүгө таасир этүүчү факторлорду аныктоо үчүн ар кандай чөйрөлөр боюнча маалыматтар каралып чыкты – Баткен облусунун айыл жергесинин

экономикалык, социалдык, адамдык жана табигый капиталы же ресурстары.

DEA методологиясын колдонуу менен маалыматтарды иштеп чыгуу үчүн үч жылдык статистикалык маалыматтар колдонулган (таблица 7) жана чечимдерди кабыл алуу бирдиктерин аныктоо үчүн негизги киргизүү жана чыгаруу көрсөткүчтөрү тандалган.

Таблица 7 - Баткен облусунун 2021-2023-жылдарга карата көрсөткүчтөрү боюнча статистикалык маалыматтар.

Индикатор	2021	2022	2023
EMPL	50%	49%	49%
INCOME	42200	48900	65200
INVEST	11	8	13
DIVER	2.0	1.8	1.9
EAI	0,40	0.41	0,43
AGRI	0.36	0,41	0.39
INDUS	14.49	11.24	13.23
CONST	33,33	35.48	36.43
SERVI	3.55	3.45	3.40
EXPEN	0,58	0,55	0,51
DEFICIT	-4 764 949,9	-4 806 388,4	-6 030 673,9
PART	30	38	31
COOP	0.031	0,030	0.029
POP	549000	559500	570900
DENS	32	33	33
YOUTH	30	30	30
AGE	7.3	7.6	7.7
UNI	1300	800	900
RES	1.32	1.32	1.31
ADSL	4.94	4.80	4.72
DIST	275	275	275
ALT	2970	2970	2970
CC	10000	5000	4000
FOREST	10%	10%	10%
NATU	26%	26%	26%
INVUL	35%	35%	34%
WATER	12074,15	12070	12070

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарын талдоонун негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс]/ Айыл чарба. – Кирүү режими: www.stat.kg. - Титул экрандан

Киргизилген маалыматтар – натыйжага жетүү үчүн колдонулган ресурстар: бизнес инвестициялары; жан башына инвестиция. Чыгуу маалыматтары – жетишиле турган жана максималдуу түрдө аткарыла турган натыйжалар: жумуштуулук деңгээли; кирешенин өсүшү. DEA методологиясын колдонуу аркылуу алынган маалыматтардын негизинде 2023-жылы олуттуу жетишкендиктер байкалды, бул Баткен облусуна

инвестицияларга байланыштуу чечимдердин натыйжалуулугу 2021-жылдын көрсөткүчтөрүнө салыштырмалуу 54%га өскөндүгүн көрсөтүп турат, таблица 8.

Таблица 8 - 2021-2023-жылдарга чечимдердин аткарылышынын көрсөткүчтөрү

Жылдар	Чечимдин аткарылышынын көрсөткүчү
2021	21,32
2022	24.81
2023	32.90
Өсүү	54%

Булак: маалыматтарды талдоонун негизинде автор тарабынан түзүлгөн

Өзгөрмөлөрдүн корреляциясын талдоонун негизинде индикаторлор Пирсон боюнча стандартташтырылган жана кайра иштетилген (таблица 8), ошондой эле капитал же ресурстар боюнча айыл жерлеринин туруктуулугун көрсөткөн айрым факторлорду аныктоо үчүн топтоштурулган:

- *Экономикалык капитал*: 1-фактор – жумуштуулуктун деңгээли жана кирешенин өсүшү; 2-фактор – экономиканы диверсификациялоо, экономикалык активдүүлүк жана тейлөө сектору;
- *Социалдык капитал*: 3-фактор – кооперативдик тармактар жана калктын жан башына чыгашалардын кирешеге катышы;

Таблица 9 - Корреляция матрицасы (Пирсон боюнча)

	EMPL	INCOME	DIVER	EAI	SERVI	EXPEN	COOP	POP	YOUTH	AGE	UNI	ADSL	CC	INVUL	WATER	
EMPL	1															
INCOME		1														
DIVER		0,909	1													
EAI			0,998	1												
SERVI				0,800	1											
EXPEN					0,951	1										
COOP					0,979	0,994	1									
POP								1								
YOUTH									1							
AGE								0,954		1						
UNI											1					
ADSL											0,863	1				
CC												0,941	0,983	1		
INVUL													0,842		1	
WATER													0,982	0,943	0,988	1

Булак: маалыматтарды талдоонун негизинде автор тарабынан түзүлгөн

- *Адамдык капитал:* 4-фактор – калктын саны; 5-фактор – негизги ресурстарга жетүү жана жогорку билимдүү студенттердин бүтүрүүлөрү; 6-фактор – жаштар жана интернетке кирүү.
- *Жаратылыш капиталы:* 7-фактор – токойлор жана айлана-чөйрөнүн сапаты; 8-фактор – алыстык, суу жана жер ресурстары.

Жалпысынан жумуштуулуктун (EMPL) жана кирешенин өсүшүнүн (INCOME) өсүшү менен экономиканы диверсификациялоодо (DIVER), экономикалык жигердүүлүктүн күчөшүндө (EAI) жана кызмат көрсөтүү секторунун (SERVI) кеңейүүсүндө оң тенденция байкалууда. Ошол эле учурда калктын санынын (POP) өсүшү, анын ичинде жогорку билимдүү студенттердин (UNI) жана саламаттыкты сактоо кызматтарынан жигердүү пайдаланган улгайган калктын (AGE) санынын өсүшү байкалууда. Акыркы үч жылдын ичинде ADSL кирүү чекиттеринин санынын көбөйүшү менен интернеттин жеткиликтүүлүгү да жакшырды. Жогорудагы өзгөрмөлөрдүн бардыгы өз кезегинде адам ресурстарын да, жаратылыш ресурстарын да интенсивдүү пайдаланууга түздөн-түз таасирин тийгизген.

Корреляциялык матрицанын негизинде Баткен облусунун айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү концепциясы төмөнкү элементтерди камтууга тийиш:

- 1. Экономиканы диверсификациялоо:** тейлөө, өнөр жай жана айыл чарба секторлорун өнүктүрүү, инвестицияларды тартуу, чакан бизнести жана кооперативдерди колдоо.
- 2. Социалдык инфраструктура:** Билим берүү, саламаттыкты сактоо жана интернетке мүмкүнчүлүктү жакшыртуу, бул экономикалык активдүүлүккө жана жумуштуулукка оң таасирин тийгизет.
- 3. Санариптештирүү:** Кызматташтыкты жана өндүрүмдүүлүктү жакшыртуу үчүн санариптик инфраструктураны жана интернетти өнүктүрүү.
- 4. Жаратылыш ресурстарын башкаруу:** Суу ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу жана экологиянын бузулушуна жол бербөө үчүн айыл чарбасына экологиялык тажрыйбаны киргизүү.
- 5. Социалдык туруктуулукту чыңдоо:** Жаштардын миграциясын азайтуу жана улгайган адамдардын жашоо шарттарын жакшыртуу үчүн шарттарды түзүү.

Евробиримдиктин, АКШнын, Канаданын, Кытайдын, Непалдын жана Перунун тажрыйбасынан алынган Кыргызстанда айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү стратегияларын ишке ашырууда келип чыгышы мүмкүн болгон бир нече негизги тобокелдиктерди эске алуу зарыл. Таблицада 10 сунушталган концепциялардын туруктуулугун жана натыйжалуулугун камсыз кылуу үчүн практикалык сунуштарды берүүгө мүмкүндүк берүүчү тобокелдикке баа берилген.

Таблица 10 - Кыргыз Республикасында айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү концепцияларын ишке ашырууда тобокелдиктерди баалоо

Тобокелдиктер	Түшүндүрүү	Тоолуу өлкө тажрыйбасы	Кыргызстан боюнча сунуштар
Экономикалык	Каржылоонун жетишсиздиги, экономикалык туруксуздук, кризистер	АКШ, Кытай, Перу	Туруктуу финансылык механизмдерди иштеп чыгуу, көп деңгээлдүү каржылоону (мамлекеттик, жеке сектор, эл аралык уюмдар) камсыз кылуу
Социалдык	Социалдык өзгөрүүлөргө каршылык көрсөтүү, маданий тоскоолдуктар, инклюзивдүүлүк	Непал, Перу	Чечимдерди кабыл алууда жергиликтүү жамааттарды кошуу, маданий өзгөчөлүктөрдү эске алуу
Экологиялык	Жердин деградациясы, климаттын өзгөрүшү, экосистеманын бузулушу	Кытай, Перу	Экологиялык жактан туруктуу айыл чарба технологияларын иштеп чыгуу, климаттын өзгөрүшүнө жана анын таасирине мониторинг жүргүзүү
Саясий	Саясий туруксуздук, мыйзамдардын өзгөрүшү	Кыргызстан, ЕБ, Непал	Саясий туруктуулукту камсыз кылуу, долбоорлордун үзгүлтүксүздүгүн институттар жана мыйзамдар аркылуу кепилдөө
Институттук	Стратегияларды ишке ашыруу үчүн институттук потенциалдын жетишсиздиги.	Непал, Перу	Жергиликтүү деңгээлде институционалдык инфраструктураны чыңдоо, долбоорлорду башкарууну жакшыртуу
Технологиялык	Даярдалбаган технологияны ишке киргизүү, аларды жергиликтүү шартка ылайыкташтыруу.	Непал, Перу	Прогрессивдүү технологияны жергиликтүү шарттарга жана айыл чарба тармагынын өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтыруу

Булак: маалыматтык анализдин негизинде автор тарабынан түзүлгөн

Тобокелдиктерди талдоонун негизинде бул тобокелдиктерди минималдаштыруу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу зарыл:

- Саясий кырдаалдын өзгөрүшүнө ыңгайлаша ала турган жана узак мөөнөттүү перспективаларды эске ала турган стратегияларды иштеп чыгуу.
- Туруксуздуктун таасирин азайтууга көмөктөшүүчү стратегиялардын аткарылышын контролдоону жана мониторинг жүргүзүүнү камсыз кылуучу көз карандысыз структураларды түзүү.

- Жергиликтүү бийлик органдарынын жана жергиликтүү жамааттардын потенциалын чыңдоо, ошондой эле туруктуу өнүгүүнү ишке ашыруу үчүн жооптуу адистештирилген органдарды түзүү.

- Мамлекеттик кызматчылар жана жергиликтүү жетекчилер үчүн кесиптик чеберчиликтерин жогорулатуу үчүн билим берүү программаларын иштеп чыгуу.

- Мамлекеттик-жеке өнөктөштүк механизмдери аркылуу демилгелерди ишке ашыруунун туруктуулугун камсыз кылуу үчүн жеке сектор жана жарандык коом менен кызматташуу.

- Курчап турган чөйрөнүн өзгөрүшүнө мониторинг жүргүзүү системасын түзүү жана климаттык шарттардын таасири астында иштөө ыкмаларын адаптациялоо.

- Каршылыкты азайтуу жана социалдык колдоону күчөтүү боюнча программаларды пландаштырууга жана ишке ашырууга жергиликтүү жамааттардын активдүү катышуусу.

- Санариптик инфраструктураны өнүктүрүү жана маалыматтык технологиялар чөйрөсүндө кызматкерлердин кесиптик чеберчилигин жогорулатуу.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык изилдөөнүн алынган жыйынтыктарынын негизинде айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү үчүн бардык кызыктар тараптар жана жергиликтүү финансы институттары менен активдүү өз ара аракеттенүү шартында жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан ишке ашырыла турган айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүгө багытталган комплекстүү саясат зарыл.

Айыл аймактарын туруктуу өнүктүрүү концепциясы Баткен облусунун мисалында конструктивдүү жана комплекстүү болууга тийиш жана жашыл экономиканын бардык негизги компоненттерин камтышы керек, мисалы:

- **Техникалык жана илимий потенциалды түзүү:** Туруктуу айыл чарба тажрыйбаларын, ишкердик көндүмдөрдү жана санариптик технологияларды өздөштүрүү үчүн жергиликтүү калктын потенциалын жогорулатуу үчүн билим берүү программаларын жана тренингдерди өткөрүү.

- **Экономиканы диверсификациялоо:** тейлөө секторун, өнөр жайды жана айыл чарбасын өнүктүрүү, ошондой эле инвестицияларды тартуу жана чакан бизнести жана кооперативдерди колдоо – органикалык айыл чарба, экотуризм.

- **Социалдык инфраструктура:** Билим берүү, саламаттыкты сактоо жана интернетке жеткиликтүүлүктү жогорулатуу экономикалык активдүүлүктүн жана жумуштуулуктун өсүшүнө өбөлгө түзөт.

- **Социалдык туруктуулукту чыңдоо:** жаштардын миграциясын кыскартууга жана улгайган адамдардын жашоо сапатын жакшыртууга жардам берген шарттарды түзүү.

- **Санариптештирүү:** кызматташтыкты жана өндүрүмдүүлүктү жогорулатуу үчүн санариптик инфраструктураны өнүктүрүү жана интернетке кирүү.

- **Жаратылыш ресурстарын башкаруу:** Суу ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу жана экологиянын бузулушуна жол бербөө үчүн айыл чарбасына экологиялык таза тажрыйбаларды киргизүү.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Тоолуу өлкөлөрдүн тажрыйбасын эске алуу менен айыл жергесин туруктуу өнүктүрүү боюнча диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын негизинде автор төмөнкүдөй практикалык сунуштарды бере алат:

- Жергиликтүү ресурстарга жана калктын керектөөлөрүнө басым жасоо менен тоолуу аймактардын өзгөчө шарттарына ылайыкталган туруктуу өнүгүү стратегияларын түзүү.

- Экосистемаларды сактоого жана алардын бузулушун алдын алууга багытталган суу, жер жана токой ресурстарын туруктуу башкаруу практикасын ишке ашыруу.

- Тоолуу аймактарда негизги кызматтарга (билим берүү, саламаттыкты сактоо, транспорт) жеткиликтүүлүктү жакшыртууга багытталган инфраструктуралык долбоорлорду иштеп чыгуу жана ишке ашыруу.

- Айыл чарба кооперативдерин жана өзүн-өзү камсыздоо демилгелерин илгерилетүү программалары аркылуу жергиликтүү жамааттарды чыңдоо.

- Туруктуу айыл чарба тажрыйбаларын, ишкердик көндүмдөрдү жана санариптик технологияларды өздөштүрүү максатында жергиликтүү калк үчүн билим берүү программаларын жана окууларды өткөрүү.

- Жергиликтүү калк үчүн кошумча киреше булактарын түзүүнүн бир жолу катары экотуризмди өнүктүрүү боюнча программаларды иштеп чыгуу.

- Туруктуу өнүктүрүүнүн ишке ашырылып жаткан программаларынын жана стратегияларынын натыйжалуулугун талдоо үчүн мониторинг жана баалоо системаларын түзүү.

- Илимий изилдөөлөрдү туруктуу өнүктүрүү практикасына которуу үчүн университеттер жана илимий уюмдар менен өнөктөштүк мамилелерди түзүү.

Бул сунуштар тоолуу өлкөлөрдө алардын уникалдуу чакырыктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен айыл жергесин туруктуу өнүктүрүүгө комплекстүү мамилени ишке ашыруу үчүн негиз боло алат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Сагыналиева, М.И. Адамдык капиталды өнүктүрүүгө инвестициялар мамлекеттик бакубатчылык саясатынын инструменти катары / М.И. Сагыналиева // Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик башкаруу академиясынын жарчысы. – 2018. – Т. 24. – Б. 127-136. <https://elibrary.ru/item.asp?id=34977053>
2. Сагыналиева М.И. Кыргыз Республикасында органикалык айыл чарбасын өнүктүрүү: экономикалык жана экологиялык туруктуулук / М.И.Сагыналиева // ЕККУнун Саясий байкоочусу, 2018. https://osce-academy.net/upload/file/PB50_RUS.pdf
3. Sagynalievа, M.I. Value chain management as a key factor of sustainable rural development in the Kyrgyz Republic / M. Sagynalievа // Alatoo Academic Studies. – 2022. – No. 4. – P. 407-417. – DOI 10.17015/aas.2022.224.52. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50277655>
4. Momotova, O.N., Toktobekova, M.A., Sagynalievа, M.I. and Batyrova, G.T. (2023), "The Basics of Using the Game Strategy of Technology Parks and Innovation Networks for Sustainable Development", Popkova, E.G. (Ed.) Game Strategies for Business Integration in the Digital Economy (Advances in Business Marketing and Purchasing, Vol. 27), Emerald Publishing Limited, Leeds, pp. 193-203. <https://doi.org/10.1108/S1069-096420230000027020>
5. Сагыналиева М.И. Айыл жергесинде чакан жана орто ишканаларды формалдаштыруу айылды туруктуу өнүктүрүүнүн шарттарынын бири катары: Кыргыз Республикасынын мисалында / М.И.Сагыналиева, А.Б.Карбекова // Заманбап экономиканын актуалдуу маселелери. – 2023. – № 7. – Б. 586-593. <https://elibrary.ru/item.asp?id=54726717>
6. Сагыналиева, М.И. Кыргыз фермерлери органикалык багбанчылыкты кабыл алуу аркылуу айылды туруктуу өнүктүрүүгө карай / М.И. Сагыналиева, А.Б. Карбекова, М. Ж. Карбекова // Экономика жана бизнес: теория жана практика. – 2023. – Жок. 6-2(100). – С. 133-137. – DOI 10.24412/2411-0450-2023-6-2-133-137. <https://elibrary.ru/item.asp?id=54191253>
7. Сагыналиева М.И. Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүү келечеги: мамлекет, коом жана бизнес / А.Б.Карбекова, М.И.Сагыналиева, М.Ж.Карбекова // Кыргызстандын илими, жаңы технологиялары жана инновациялары. – 2024. – № 4. – Б. 65-68. – DOI 10.26104/NNTIK.2024.74.79.015. – EDN BKJQEN. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=73952329>
8. Сагыналиева М.И. Жасалма интеллект экономикасында продукциянын сапатын жакшыртуу үчүн маалыматтык башкаруунун маалыматтык системалары" бөлүмгө Жасалма интеллект экономикасынын туруктуу өнүгүүсүн колдоодо корпоративдик маалыматтык системаларды колдонуу менен продукциянын сапатын башкаруунун экологиялык аспектилери. "Proceedings on Engineering Sciences" 1 квартал, 202 5 : ISSN-2821280, ESN-282180

Сагыналиева Марал Ишенбековнанын
08.00.01 – экономика концепциясы, экономика теориясы жана экономика
теориясы жана экономика тармагына кандидаттарды иштеп чыгуу “Экономика
концепциясы: экономика теориясы”
диссертациянын темасы
КЫСКАЧА

Долбоордун негизги максаттары: экономиканы өнүктүрүү, абалды жакшыртуу, калктын өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу, жаңы шаарларды куруу, калктын өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу, социалдык-экономикалык өнүгүүнү өнүктүрүү.

Бул типтеги объектилер географиялык мааниге ээ, ошондуктан Кыргыз Республикасынын жерге жайгашуусун пландаштыруу куралдары Кыргыз Республикасынын өнүгүүсү үчүн чоң мааниге ээ.

Бул макаланын максаты - Европа Биримдигинин Европа Биримдигин өнүктүрүү боюнча концепцияларды жана программаларды иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу.

Изилдөөнүн максаты. Диссертация студенттерге жана изилдөөчүлөргө концептуалдык, теориялык жана практикалык билимдерди берүү аркылуу Европада эл аралык укуктун принциптерин натыйжалуу ишке ашыруу үчүн инструменттерди берүү максатын көздөйт.

Макаланын автору макаланын автору географиялык адис, б.а. Буга жетишүү үчүн мыйзамдын принциптерине жана механизмдин концепциясына ылайык жеңилдик механизмдин концепциясы иштелип чыгышы керек. Экономикалык өнүгүү теориясы дүйнөдөгү экономикалык абалды сүрөттөө үчүн "экономикалык теория" терминин колдонуу идеясына негизделген.

Колдонуу даражасы: Диссертация илимий иштердин комплекстүү иштеп чыгууга, моделдөө программаларына жана улуттук жана эл аралык уюмдардын өнүгүүсүн пландаштырууга жана жаңы технологияларды интеграциялоого багытталган.

Бул диссертациянын максаты – тиешелүү ченемдик-укуктук документтерди иштеп чыгуу жана мамлекеттик органдардын санын көбөйтүү, чарба жүргүзүү, чарбалык иштерди жүргүзүү, экологиялык маалымдуулукту жана калктын коопсуздугун жогорулатуу.

РЕЗЮМЕ

диссертации Сагыналиевой Марал Ишенбековны на тему «Концепции устойчивого развития сельских территорий: опыт горных стран», представленной на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.01 - общая экономическая теория

Ключевые слова: устойчивое развитие, сельское развитие, благосостояние населения, горное развитие, сельские территории, местное самоуправление, социально-экономическое развитие.

Объектом исследования является разработка и внедрение новых принципов устойчивого развития сельских территорий в Кыргызской Республике с учетом географических характеристик, включая горный рельеф сельских территорий.

Предметом исследования является изучение концепций и общественных программ, направленных на устойчивое развитие сельских территорий горных стран, в основном стран Европейского союза.

Цель исследования. Основной целью диссертационного исследования является теоретическое обоснование концепций по обеспечению устойчивого развития сельских территорий на основе опыта горных стран, в основном стран Европейского союза, а также разработка практических рекомендаций по совершенствованию механизмов взаимодействия местного самоуправления с заинтересованными сторонами с целью устойчивого развития сельских территорий в горных регионах страны.

Методы исследования, использованные в данной диссертационной работе, входят в список общенаучных методов исследования: обобщение, систематизация, экономический, сравнительный, статистический, количественный, методы моделирования.

Научная новизна исследования заключается в развитии концепции и реализации эффективного механизма по устойчивому развитию сельских территорий с учетом географических особенностей, т.е. горного рельефа страны. Более того до настоящего времени в экономической теории не проводились соответствующие исследования по устойчивому развитию сельских территорий в горных районах.

Степень использования: результаты, рекомендации и модели, разработанные в рамках диссертационного исследования могут быть интегрированы при проведении анализа и оценки государственных программ, планов действия и проектов как местного, так республиканского назначения.

Область применения: актуальность и значимость результатов диссертационного исследования подтверждены протоколами встреч как с органами государственной власти, так и представителями малого и среднего предпринимательства, местным сообществом, экологическими НПО и высшими учебными заведениями.

SUMMARY

dissertation of Sagynaliev Maral Ishenbekovna on

**“Concepts of sustainable rural development: experiences of mountainous countries”,
presented for the degree of Candidate of Economic Science/ PhD in Economics on the
specialty 08.00.01 – economic theory**

Keywords: sustainable development, rural development, population welfare, mountainous development, rural areas, local self-government, socio-economic development

The object of the study is the development and implementation of new principles of sustainable development of rural areas in the Kyrgyz Republic, taking into account the geographical characteristics, including mountainous landscape of rural areas.

The subject of the study is the study of concepts and public strategies and programmes aimed at sustainable development of rural territories of mountainous countries, mainly the countries of the European Union.

Purpose of the study. The main objective of the dissertation study is the theoretical substantiation of concepts to ensure sustainable development of rural areas based on the experience of mountainous countries, mainly European Union countries.

The research methods used in this study are included in the list of general scientific research methods: generalization, systematization, economic, comparative, statistical, quantitative, modelling methods.

The scientific novelty of the study lies in the development of the concept and implementation of an effective mechanism for the sustainable development of rural territories, taking into account the geographical features, i.e. mountainous relief of the country.

Extent of use: the findings, recommendations and models developed within the dissertation research can be integrated in the analysis and evaluation of government programmes, action plans and projects both local and national.

Scope of application: the relevance and significance of the results of the dissertation research have been confirmed by minutes of meetings with both public authorities and representatives of small and medium-sized enterprises, local communities, environmental NGOs and higher education institutions.